

ЛІТУРГІЙНІ ТРАДИЦІЇ СХІДНОГО ХРИСТІАНСТВА І ПОШИРЕННЯ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

О. Т. Шепетяк

здобувач Відділення релігієзнавства,
Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України (Київ, Україна)

oksankaroman@gmail.com

ORCID 0000-0002-8985-2861

Анотація

Оксана Шепетяк. Літургична традиція на східному християнстві і розпространення на візантійську культуру. Літургичний обряд є одним з основних елементів на релігію, за що він є виразом на релігійну віру з допомогою на національні культури. Літургичні обряди виражають культурну специфічність народів, які опитують да виразити віру через використання на най-кращі цивілізаційні досягнення. До сьогодні збережені п'ять східно-християнських богослужбових обрядів: візантійський, арменський, антиохійський, східно-сирійський (халдейський) і александрійський. Церкві на візантійську традицію є придатні виключно візантійський літургичний обряд. Інші обряди були відокремлені від благочестя на церкві, які потрапили під політичний вплив Константинопольського обряду. Александрійський, арменський, східно-сирійський (халдейський) і антиохійський обряди є збережені в Східних Католицьких і Східних неортодоксальних церквах. Аналіз мапи розпространення на східно-християнські літургичні обряди свідчить про культурну експансію Візантії та Константинопольського Патріархату з ціллю поширення власної культури у східному християнстві та знищення автохтонних літургичних обрядів, богослужбових мов та культурної специфіки Помісних Церков.

Ключові думи: літургія; літургіка; літургичний обряд; східне християнство

Анотація

Оксана Шепетяк. Літургійні традиції східного християнства і поширення візантійської культури. Літургійний обряд є одним з базових елементів релігії, позаяк він є вираженням релігійної віри засобами національних культур. Літургійні обряди виражають культурну специфіку народів, які намагалися виразити свою віру через кращі цивілізаційні досягнення. До сьогодні збереглися п'ять східно-християнських літургійних обрядів: візантійський, вірменський, антиохійський, східно-сирійський (халдейський) та александрійський. Усі Церкви візантійської традиції дотримуються виключно візантійського літургійного обряду. Інші обряди були витіснені з благочестя Церков, які потрапили під політичний вплив Константинопольського обряду. Александрійський, вірменський, східно-сирійський (халдейський) та антиохійський обряди збережені у Східних Католицьких та Східних не-ортодоксальних Церквах. Аналіз мапи поширення східно-християнських літургійних обрядів свідчить про культурну експансію Візантії та Константинопольського Патріархату з ціллю поширення власної культури у східному християнстві та знищення автохтонних літургійних обрядів, богослужбових мов та культурної специфіки Помісних Церков.

Ключові слова: літургія; літургіка; літургійний обряд; східне християнство

Abstract

Oksana Shepetyak. Liturgical traditions of Eastern Christianity and the spread of Byzantine culture. The liturgical rite is one of the basic elements of religion, as it is an expression of religious faith by means of national cultures. Liturgical rites express the cultural specifics of the nations that tried to express their faith through the best civilizational heritage. Until now, five Eastern Christian liturgical rites have survived: Byzantine, Armenian, Antioch, East Syrian (Chaldean) and Alexandrine. All Byzantine Churches follow exclusively Byzantine liturgical rite. Other rites were ousted from the piety of the Churches that fell under the political influence of the Constantinople rite. Alexandrine, Armenian, East Syrian (Chaldean) and Antioch rites are preserved in the Eastern Catholic and Eastern non-orthodox churches. An analysis of the map of the spread of Eastern Christian liturgical rites testifies to the cultural expansion of Byzantium and the Patriarchate of Constantinople, with the aim of spreading its own culture in Eastern Christianity and destroying autochthonous liturgical rites, liturgical languages and the cultural specifics of Local Churches.

Keywords: liturgy; liturgy-study; liturgical rite; Eastern Christianity

Постановка проблеми. Кожна релігія світу містить у собі комплекс необхідних складових, до яких належать віровчення, моральний кодекс і обряд. Обрядом називають набір релігійних ритуалів та дій, які є зовнішніми виразниками віри. Обряд є наймовірно важливим аспектом релігії, оскільки саме він становить практичну чи прикладну сторону віровчення, є вираженням віри у культурі. “Богослуження чи культ зазвичай визначає зовнішнє вираження богочинання якогось релігійного товариства чи сукупність священних дій і форм, за посередництвом яких внутрішнє релігійне життя і почуття благоговіння і богочинання в ній виражаються” (Нестеровский, 1895, с. 5). Саме на рівні обряду кожна релігія сприймає культурні надбання народів, які її сповідують, і на рівні обрядів релігії виступають творцями культури. Якщо віровчення відповідає на питання “до кого молитися?”, то обряд дає відповідь на питання “як молитися?”, адже ж “першу сторону богослужіння складають ті формули, обряди і дії, в яких людина виражає свої релігійні почуття; другу його сторону складають ті таїнства, в яких людині подається Божа благодать” (Гавриил, с. 5-6).

Християнство впродовж усієї своєї історії намагалось знайти шляхи вираження в рамках національних культур, не відмовляючись від їхніх цивілізаційних здобутків. Для християн завжди було важливо зберегти незмінними та непорушними основи віри, викладені у Святому Писанні, та адекватно виразити їх формами людської культури. Процес інкультурації християнського віровчення охоплював як філософські здобутки для вираження богословських понять, а також здобутки художньої культури для формування релігійного культу.

Класифікація літургійних обрядів. В результаті, у християнстві були сформовані численні літургійні обряди, тобто комплекси релігійних ритуалів. Християнські літургійні обряди прийнято поділяти на західні та східні. Серед усіх літургійних обрядів, вироблених християнами в різних частинах світу, найбільш поширеним є латинський або римський обряд, оскільки він використовувався в Римі, і природно, що він популяризувався зі зростом впливу Риму. Однак, у Західній Церкві сформувались і інші обряди. Зокрема в Мілані та його околицях розвинувся міланський або амброзіанський обряд. Ці назви походять від території поширення цього обряду і від імені святого Амброзія Міланського, який вплинув на його формування. Третім західним обрядом є мозарабський, який сформувався в Толедо, і сьогодні поширений в деяких регіонах Іспанії. Першим глибоким аналізом і впорядкуванням мозарабського обряду була праця Ізидора Севільського “De ecclesiasticis officiis” (Про церковні служби) (Isidore, 2008). Четвертим західно-християнським літургійним обрядом є брагський, який сформувався у Бразі (Португалія). Ці чотири обряди використовуються й сьогодні. Окрім них, в минулому

існували й інші західні обряди. До нині зниклих літургійних обрядів належить аквілейський, який практикувався в сьогодні неіснуючій Аквілейській Церкві. Другим нині неіснуючим обрядом був глаголичний. Його особливість у тому, що це не був окремий обряд, а римський обряд, однак із церковнослов'янською богослужбовою мовою. В італійській провінції Беневенто в минулому існував беневентський обряд. Серед кельтських народів в минулому існував кельтський обряд. А в Англії колись існував сарумський обряд, який зник у Католицькій Церкві, але став основою англіканської богослужбової традиції.

Низка літургійних обрядів сформувались на Християнському Сході. Східні літургійні обряди піддаються чіткій класифікації. Вони поділяються на дві великі літургійні традиції: олександрійську і антиохійську. Антиохійська літургійна традиція, у свою чергу, поділяється на дві групи обрядів: східно-сирійські та західно-сирійські. Критерієм поділу західно-сирійських обрядів є структура анафори. Головним богослужінням християн є Літургія (Красовицкая, 2014, с. 32). Центральною частиною Літургії є анафора, тобто молитва, під час якої відбувається освячення хліба і вина, і перетворення їх у Тіло і Кров Христові. Ця молитва присутня в усіх Літургіях, але в різних обрядах вона має різну структуру. "Анафора не є однією молитвою, як ми це звикли думати про анафору, а складена з декількох молитов" (Карабинов, 1908, с. 62). Всі анафори антиохійської літургійної традиції складаються з п'яти частин (Гупало, 2015, с.8): Præfatio – ця частина анафори в кожній Літургії має різний текст, але завжди в ній містяться молитви прослави і подяки, разом із вихваланням величних діл Бога; Sanctus – це давній гімн, яким християни прославляють Бога; Anamnesis – це згадування подій Тайної Вечері, на якій Христос установив Євхаристію, в цій частині також містяться слова освячення хліба і вина; Epiclesis – це молитви прикликання Святого Духа для освячення Дарів; Intercessio – це молитви про Церкву, державу, людей, усіх живих і померлих, парафіян і жертводавців, потребуючих Божої допомоги та всіх людей. Як слушно зазначав видатний богослов і голова Папської ради сприяння єдності християн, Кардинал Курт Кох, "в цій євхаристійній анафорі прикликається все творіння, як Церква це визнає у літургійному акті приготування дарів" (Koch, 2005, р. 55). Західно-сирійська та східно-сирійська літургійні традиції відрізняються структурою анафори, тобто в кожному обряді цих традицій присутні всі перелічені частини, але в різній послідовності. Так, обряди західно-сирійської літургійної традиції мають таку структуру анафори: Præfatio, Sanctus, Anamnesis, Epiclesis, Intercessio. Східно-сирійський обряд має таку структуру анафори: Præfatio, Sanctus, Anamnesis, Intercessio, Epiclesis. Тобто, дві традиції сирійських обрядів відрізняються різним розташуванням Epiclesis і Intercessio.

Східно-сирійська традиція представлена одним обрядом, який також називають перським (Berger, 2013, р. 22), і який, однак, у різних Церквах, які його використовують, набрав певних зовнішніх відмінностей. Особливо общини східно-сирійського обряду в Індії ввібрали багато місцевих культурних елементів (Schmit, 2005, р. 168). Західно-сирійська літургійна традиція, натомість, представлена трьома різними обрядами: візантійським, вірменським та антиохійським. Ця класифікація дає можливість виділити перелік сьогодні існуючих східних літургійних обрядів. Їх є п'ять: олександрійський, східно-сирійський, антиохійський, вірменський та візантійський. Утім, необхідно зазначити, що деякі літургісти використовують інші класифікації обрядів.

Рамки, встановлені предметом цього дослідження, не дозволяють провести детальний аналіз кожного з цих літургійних обрядів, натомість змушують зосередитися на ареалі їхнього використання. П'ять перелічених літургійних обрядів чітко відображають культурні ареали східного християнства. Отож, олександрійський обряд використовують сьогодні шість Церков, зокрема Коптська, Ефіопська і Еритрейська Церкви, які в цьому дослідженні окреслюються як не-ортодоксальні, а також Коптська, Ефіопська і Еритрейська Католицькі Церкви, які презентують східно-католицьку гілку північно-африканського християнства. Антиохійський

обряд використовується чотирма Церквами, зокрема Сиро-Яковитською, включно зі Сиро-Маланкарською, які належать до Східних не-ортодоксальних Церков, та трьома Східними Католицькими Церквами: Маронітською, Сирійської Католицькою та Сиро-Маланкарською Католицькою. Вірменський обряд використовують Вірменська Апостольська Церква, яка належить до Східних не-ортодоксальних Церков, та Вірменська Католицька Церква, яка належить до Східних Католицьких Церков. Східно-сирійський або халдейський обряд використовують три Церкви, зокрема Ассирійська Церква Сходу, яка належить до Східних не-ортодоксальних Церков, Халдейська Католицька Церква та Сиро-Малабарська Католицька Церква, а також автономні і самоуправні Церкви, які перебувають у складі автокефальних. Візантійський обряд використовують також Церкви, які очікують визнання канонічності їхньої автокефалії, зокрема Українська Православна Церква Київського Патріархату, Македонська Православна Церква та інші.

Найбільш поширеним із п'яти східних літургійних обрядів є візантійський. Його використовують усі чотирнадцять Церков візантійської традиції, зокрема Константинопольська, Олександрійська, Антіохійська, Єрусалимська, Російська, Сербська, Румунська, Болгарська, Грузинська, Кіпрська, Елладська, Польська, Албанська і Чехо-Словацька. Візантійський літургійний обряд є також домінуючим серед Східних Католицьких Церков. Його використовують чотирнадцять із них, зокрема Українська, Мелкітська, Албанська, Італо-Албанська, Білоруська, Болгарська, Угорська, Грецька, Македонська, Російська, Румунська, Русинська, Словацька і Хорватська Греко-Католицькі Церкви.

Мапа поширення східнохристиянських обрядів. Мапа ареалів поширення східних літургійних обрядів зазвичай не потрапляє у сферу наукових зацікавлень дослідників. Однак, її недопустимо проігнорувати в рамках вивчення східного християнства. Християнський світ багатий і багатогранний не тільки у своїх культурних вираженнях, а й в історичних перипетіях. Літургійний обряд виражає національну культуру. Формування власного літургійного обряду є знаком власної ідентичності, вираження глибини власної культури у сфері сакрального. Саме тому поглинання однієї культури іншою завжди супроводжувалось знищенням автохтонних форм релігійного благочестя. Відповідно, мапа поширення обрядів дає можливість оцінити глибину культурно-національного чинника у міжконфесійних відносинах.

Описана мапа поширення східно-християнських літургійних обрядів відкриває надзвичайно важливу сторінку історії і специфіки східного християнства. Найбільш поширеним серед східно-християнських літургійних обрядів є візантійський. Його поширення обумовлене двома чинниками, наявними в історії Константинопольської Церкви: місіонерством та культурною експансією. Константинопольська Церква в минулому була дуже активною в місіонерській роботі. Саме з цієї Церкви вийшли найбільші місіонери слов'янського світу – святі солунські брати Кирило і Методій, яких у 1980 році Папа Іван-Павло II оголосив покровителями Європи (Федака, 2013, с. 9). Місії цих слов'янських апостолів спричинили християнізацію Європи. У 864 році за царювання Бориса Болгарія прийняла християнство як свою державну релігію (Литаврин, 1987, с. 64). Болгарія стала центром, з якого християнство поширилося серед навколишніх західно-слов'янських народів. У 988 році християнською стала Київська Русь, що було "найбільш знаменним діянням" князя Володимира Великого (Грицков, 2009, с. 7).

Хрещення Болгарії і Русі-України поклали початок поширення християнства серед слов'янських народів Східної Європи. Сьогодні в цій частині світу діють найбільші східно-християнські Церкви. Усі вони використовують візантійський обряд. Оскільки слов'янські народи приймали християнство з Візантії, то природно, що вони прийняли й обряд, який використовували візантійці. Так, місіонерська активність Константинопольської Церкви забезпечила поширення візантійського обряду.

Інші древні Східні Церкви не мали можливості вести такі активні місії, як Константи-

нополь. Константинополь залишався столичним містом до його завоювання турками, тобто до 1453 року, а тому його Церква могла вільно розвиватися, і поширюватися. Окрім цього, місії Константинопольської Церкви зустріли сприятливі умови серед слов'янських народів. На відміну від Константинополя, інші древні центри східного християнства – Олександрія, Антіохія та Єрусалим – у VII столітті потрапили під владу мусульман. В умовах окупації вони були вимушені боротися за виживання, і не могли місіонувати. В період мусульманського завоювання Близького Сходу Олександрійський, Антіохійський і Єрусалимський Патріархи не могли залишатися у своїх катедральних містах. Усі вони певний час перебували в Константинополі, де перебували на утриманні Константинопольського Патріарха. В той час очолювані ними Церкви занепадали під мусульманськими переслідуваннями. Антіохійський Патріарх навіть на певний час припинив своє існування. В цих умовах ці Церкви не мали ані найменшої можливості вести місії та поширювати християнство серед сусідніх їм народів.

Ці історичні обставини ставали причиною не тільки місіонерського поширення візантійського обряду, а й експансії візантійської культури в історичних Патріархатах. Константинопольський Патріархат не приклав ані найменших зусиль для збереження літургійних обрядів цих Церков. Незважаючи на те, що Олександрійська Церква сформувала свій автентичний олександрійський обряд, а Антіохійська – свій антіохійський обряд, вони зникли в умовах занепаду цих Патріархатів. Причиною їхнього занепаду в жодному разі не можна вважати мусульманську окупацію. Утиски від мусульман терпіли не тільки олександрійці, а й копти, проте копти зберегли свій олександрійський обряд, а олександрійці – ні. Те саме стосується і антіохійського обряду: переслідувань зазнавали не тільки антіохійці, а й сиро-яковити і сирійці-католики, однак сиро-яковити та сирійці-католики змогли зберегти свій антіохійський обряд, а антіохійці – ні.

Головною причиною такого стану речей була не мусульманська окупація, а імперська політика Візантії і її Церкви. Під час перебування східних Патріархів у Константинополі, Константинопольський Патріарх, використовуючи свої переваги, домігся повної ліквідації автокефалії цих Церков. Очевидно, що офіційно ці Церкви залишалися автокефальними, але, зважаючи на те, що головним атрибутом автокефалії є повна самоуправність, а в цей період ці Церкви повністю підпорядковувалися Константинопольському Патріарху, вести мову про реальну автокефалію, яка б існувала в дійсності, а не тільки на папері, не має підстав. Важке становище Олександрійської, Антіохійської та Єрусалимської Церков було використане Константинопольським Патріархатом для повного культурного підпорядкування цих Церков собі.

Константинопольський Патріарх ліквідував виборчі синоди цих Церков і самостійно призначав Патріархів. Так, Патріархами цих Церков ставали греки, які до свого призначення були єпископами Константинопольської Церкви. Такі Патріархи мало цікавилися долею ними очолюваних Церков, натомість приклали неймовірні зусилля для того, щоби впровадити у використання цих Церков візантійський обряд і грецьку мову. В період, коли Сирія і Єгипет були включені у склад Османської імперії, Олександрійський, Антіохійський і Єрусалимський Патріархи змогли повернутися до своїх паств, і відновити діяльність своїх Церков. Однак, у той час Константинопольський Патріарх отримав статус етнарха грецького міллету, тобто зосередив у своїх руках політичну владу над грекомовним населенням імперії. Цей статус Фанар використав для утвердження візантійського обряду і грецької мови в богослужіннях Олександрійської, Антіохійської і Єрусалимської Церков.

Отож, якщо візантійський літургійний обряд поширювався серед слов'янських народів внаслідок місіонерства, тобто природним для Церкви чином, то в Єгипті, Сирії і Палестині він поширювався шляхом культурної експансії фанаріотів. Така ситуація викликає щонайменше подив. Культурна експансія візантійців серед християн Єгипту і Сирії у VI столітті призвела до

монофізитського розколу – першого масштабного розколу у християнстві, який Церква не здолала досі, а також до послаблення політичних позицій Візантії у цих регіонах – найбільшого політичного промаху в історії Візантії, який спричинив послаблення візантійських позицій у цих регіонах і уможливив арабське завоювання Близького Сходу. Втім, ці уроки історії для Константинополя не були ефективними; греки продовжили витіснення автохтонних обрядів з історичних Патріархатів та насадження візантійського обряду, чим ще більше сприяли ідентифікації цих Церков як релігійних організацій грецької діаспори і відлякуванню місцевих християн від цих Церков.

В результаті, сьогодні всі, без винятку, Церкви візантійської традиції дотримуються візантійського літургійного обряду. Іншими словами, візантійська традиція перетворилася у канон, відповідність якому можуть бути єдиною підставою для визнання “канонічним православним”. Все, що відмінне від візантійських стандартів, було позбавлене права на існування.

Незважаючи на знищення східно-християнських автохтонних обрядів у Церквах візантійської традиції, вони зуміли зберегтися у Східних не-ортодоксальних Церквах та Східних Католицьких Церквах. Так, олександрійський обряд плекається Коптською, Ефіопською та Еритрейською Церквами, а також Коптською Католицькою, Ефіопською Католицькою та Еритрейською Католицькою Церквами. Зважаючи на те, що три Східні не-ортодоксальні Церкви Північно-Східної Африки є кількісно великими релігійними організаціями, олександрійський обряд презентується передовсім ними. Вірменський обряд збережений у Вірменській Апостольській та Вірменській Католицькій Церквах.

Антіохійський обряд використовується Сиро-Яковитською Церквою, а також Сирійською Католицькою, Сиро-Маланкарською Католицькою та Маронітською Католицькою Церквами. Зважаючи на те, що сумарна кількість віруючих Сирійської Католицької, Сиро-Маланкарської Католицької та Маронітської Католицької Церков перевищує кількість віруючих Сиро-Яковитської Церкви, то саме східні католики є головними репрезентантами антіохійського обряду. Східно-сирійський (халдейський) обряд збережений в Ассирійській Церкві Сходу, а також у Халдейській Католицькій і Сиро-Малабарській Католицькій Церквах. Оскільки кількість віруючих Халдейської Католицької і Сиро-Малабарської Католицької Церков значно перевищує кількість членів Ассирійської Церкви Сходу, то головним репрезентантом східно-сирійського обряду також є східні католики. Все це дає серйозні підстави сумніватися у твердженні видатного російського богослова Миколая Бердяєва “Православ’я – найменш нормативна форма християнства (в значенні нормативно-раціональної логіки і морального юридиксму) і найбільш духовна її форма... Для православних характерна свобода” (Бердяєв 1992, с. 43).

Висновки. Проведений аналіз мапи ареалів поширення літургійних обрядів східного християнства дозволяє зробити низку висновків. Перше, літургійний обряд є одним із базових елементів релігії, позаяк він є вираженням релігійної віри засобами національних культур. Літургійні обряди виражають культурну специфіку народів, які намагалися виражати свою віру через кращі цивілізаційні надбання. Друге, до сьогодні збереглися п’ять східно-християнських літургійних обрядів: візантійський, вірменський, антіохійський, східно-сирійський (халдейський) та олександрійський. Третє, всі Церкви візантійської традиції дотримуються виключно візантійського літургійного обряду. Інші обряди були витіснені з благочестя Церков, які потрапили під політичний вплив Константинопольського обряду. Четверте, олександрійський, вірменський, східно-сирійський (халдейський) та антіохійський обряди збережені у Східних Католицьких та Східних не-ортодоксальних Церквах. П’яте, аналіз мапи поширення східно-християнських літургійних обрядів свідчить про культурну експансію Візантії та Константинопольського Патріархату з ціллю поширення власної культури у східному християнстві та знищення автохтонних літургійних обрядів, богослужбових мов та культурної специфіки Помісних Церков.

Література та посилання

- Berger, R. (2013), *Pastoralliturgisches Handlexikon. Das Nachschlagewerk für alle Fragen zum Gottesdienst*, Herder, Freiburg, Basel, Wien.
- Isidore of Seville (2008), *De Ecclesiasticis Officiis*, The Newman Press, New York.
- Koch, K. (2005), *Eucharistie: Herz des christlichen Glaubens*, Paulusverlag, Freiburg (Schweiz).
- Schmit, K. (2005), "Selbstvergewisserung der Thomaschristenheit. Kirchengeschichtsschreibung als Medium ekklesiologischer Identität im Kontext der Syro-Malabarischen Kirche in Südindien", *Die Suryoye und ihre Umwelt. 4. deutsches Syrologen-Symposium in Trier 2014. Festgabe Wolfgang Hage zum 70. Geburtstag*, Lit, München.
- Бердяев, Н. А. (1992), "Истина Православия", *Православная община*, № 2.
- Гавриил, архимандрит. (1886), *Руководство по литургике или наука о православном богослужении*, Типо-литография Ф.С. Муравьева, Тверь.
- Грицков, В. В. (2009), *Крещение Руси*, Кучково поле, Москва.
- Гупало, Г. М. (2015), *Собрание древних литургий восточных и западных. Анафора: евхаристическая молитва*, Дарь, Москва.
- Карабинов, И. (1908), *Евхаристическая молитва (анафора): опыт историко-литургического анализа*, Типография В. Киршбаума, Санкт-Петербург.
- Красовицкая, М. С. (2014), *Литургика: курс лекций*, ПСТГУ, Москва.
- Литаврин, Л. Л. (1987), *Краткая история Болгарии: с древнейших времен до наших дней*, Наука, Москва.
- Нестеровский, Е. (1895), *Литургика или наука о богослужении Православной Церкви*. Часть первая (общая), Типография братьев Н. и И. Вапиныхъ, Курск.
- Федака, С. (2013), *3 історії християнства на Закарпатті*, Піра, Ужгород.

References

- Berger, R. (2013), *Pastoralliturgisches Handlexikon. Das Nachschlagewerk für alle Fragen zum Gottesdienst*, Herder, Freiburg, Basel, Wien.
- Isidore of Seville (2008), *De Ecclesiasticis Officiis*, The Newman Press, New York.
- Koch, K. (2005), *Eucharistie: Herz des christlichen Glaubens*, Paulusverlag, Freiburg (Schweiz).
- Schmit, K. (2005), "Selbstvergewisserung der Thomaschristenheit. Kirchengeschichtsschreibung als Medium ekklesiologischer Identität im Kontext der Syro-Malabarischen Kirche in Südindien", *Die Suryoye und ihre Umwelt. 4. deutsches Syrologen-Symposium in Trier 2014. Festgabe Wolfgang Hage zum 70. Geburtstag*, Lit, München.
- Berdyayev, N. A. (1992), „The Truth of Orthodoxy“ [*Istina Pravoslavnaia*], *Orthodox Community*, No. 2.
- Gabriel, Archimandrite (1886), *Guide to liturgy or the science of Orthodox worship* [*Rukovodstvo po liturgike ili nauka o pravoslavnom bogoslužhenii*], Typo-lithography F.S. Muraveva, Tver.
- Gritskov, V. V. (2009), *Epiphany of Rus* [*Kreschenie Rusi*], Kuchkovo's Field, Moscow.
- Gupalov, G. M. (2015), *Collection of ancient liturgies of the eastern and western. Anaphora: Eucharistic prayer* [*Sobranie drevnikh liturgicheskikh vostochnykh i zapadnykh. Anafora: evkharisticheskaia molitva*], Dar, Moscow.
- Karabinov, I. (1908), *Eucharistic Prayer (Anaphora): Experience of Historical and Liturgical Analysis* [*Evkharisticheskaia molitva (anafora): opyt istoriko-liturgicheskogo analiza*], V. Kirschbaum Printing House, St. Petersburg.
- Krasovitskaya, MS (2014), *Liturgics: course of lectures* [*Liturgika: kurs lektsij*], OSTHU, Moscow.
- Litavrin, LL (1987), *A Brief History of Bulgaria: From Ancient Times to Today* [*Kratkaia istoria Bolgari*

- rii: s drevnejshikh vremjon do nashykh dnei*], Science, Moscow.
- Nesterovsky, E. (1895), *Liturgics or the science of worship of the Orthodox Church. Part One (General)* [*Liturgika ili nauka o bogosluzhenii Pravoslavnoj Tserkvi. Chast pervaia (obschaia)*], Printing House of the Brothers N. and I. Vapinykh, Kursk.
- Fedaka, S. (2013), *From the History of Christianity in Transcarpathia [Z istorii khrystyjanstva na Zakarpattii]*, Lyra, Uzhgorod.

© **Оксана Тарасівна Шепетяк**